

наук. пр. Нац. акад. держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2006. – № 38. – Ч. II. – С. 60–91.

11. Донченко О. А. Адаптаційний невроз як ознака нашого часу / Донченко О. А. // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення. – К. : Освіта, 1994. – 40 с.

12. Желтобрюх С. П. Педагогические условия социальной адаптации курсантов военно-экономического вуза: дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Желтобрюх Светлана Петровна. – Ярославль, 1997. – 137 с.

13. Коростылева Л. А. Самореализация личности в профессиональной бреде : генезис затруднений / под. ред. Г. С. Никифорова, Л. А. Коростылевой. – СПб. : СПб. гос. ун-т, 2001. – С. 3–23.

14. Маркова А. К. Мотивация воинской деятельности : содержание и проблемы / Маркова А. К. – М. : Воениздат, 1994. – 374 с.

15. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. – М. : Смысл, 1999. – 496 с.

УДК 159. 9: 159.94

Довбій Т.Ю., к. психол. н., заступник начальника відділу виховної та соціально-гуманітарної роботи НУЦЗУ

Щербина І.Є., науковий співробітник НДЛ ЕКП НУЦЗУ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН САМОТНОСТІ У КАТЕГОРІЯХ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

У статті розкривається сутність феномену самотності, аналізуються форми, систематизуються основні типології та узагальнюються різноманітні підходи багатьох авторів до вивчення проблеми самотності у категоріях психологічної науки.

Ключові слова: самотність, феномен, психологічна наука.

В статье раскрывается сущность феномена одиночества, анализируются формы, систематизируются основные типологии и обобщаются различные подходы многих авторов к изучению проблемы одиночества в категориях психологической науки.

Ключевые слова: одиночество, феномен, психологическая наука.

Постановка проблеми. У сучасному світі феномен самотності постає однією із складних психологічних проблем для людини. Самотність належить до числа тих феноменів, реальний життєвий сенс яких виразно розуміється навіть повсякденною свідомістю, проте подібна ясність оманлива, оскільки приховує складний, суперечливий соціально-психологічний та, навіть, філософський зміст.

Випробування самотністю проходять зараз люди найрізноманітніших професій, віку та статі. Багатовекторний та постійно діючий інформаційний вплив та активна міжособистісна взаємодія спонукає все

більшу кількість людей стикатися з впливом самотності на особистість. У певний період життя завдяки книгам, кіно і вчителям у нашій свідомості виникає уявлення того, що ми починаємо називати самотністю. Це уявлення, як і саме поняття, дуже індивідуальне.

Обговорюючи зазначену проблему філософи, психологи та лікарі стикаються з певними труднощами. По-перше, конкретний зміст поняття «самотність» як ізольованості від людей однобічний і неточний. Такі почуття та емоції, як страх, тривога, смуток, відірваність, непотрібність, пригніченість, часто визначаються людиною як самотність. Можливо, все це причини виникнення самотності, можливо, наслідки, можливо, її компоненти. По-друге, самотність – суто особистісне переживання, до того ж має вельми невизначені зовнішні прояви як психічні, так і соматичні. Тому опис людиною суб'єктивних відчуттів і переживань у зв'язку з якимись подіями саме і визначається або іменується нею як стан самотності.

Незважаючи на те, що проблема самотності розглядається вченими зарубіжних та вітчизняних теоретичних шкіл досить ретельно, до теперішнього часу узгодженості між дослідниками різних напрямків не існує. Саме ці фактори і зумовлюють **актуальність** розкриття сутності соціально-психологічного феномену самотності у різних категоріях психологічної науки, що дозволить більш розширено та системно вивчати дану проблематику.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У психологічній науці розроблено низку теоретичних моделей самотності, що стали вже традиційними для дослідників. Змістовно вони поділяються на вісім основних теоретичних підходів: психодинамічний, феноменологічний, екзистенціально-гуманістичний, соціологічний, інтеракціоністський, когнітивний, інтимний та теоретико-системний.

Засновник психоаналізу З. Фрейд вважав, що першими фобіями в дітей, пов'язаними із зовнішніми умовами, є страх темряви та самотності. Спираючись на той факт, що індивід до народження оточений материнськими водами, перебуваючи в безпеці, комфорті і на самоті, З. Фрейд робить висновок: людина відчуває ностальгію за тим затишним станом. На його думку, сон, фантазія, медитація (безсумнівно, один з видів переживання самотності) – це повернення до втрачених витоків [6].

Залежно від конкретно виникаючої життєвої ситуації розглядається феномен самотності в сучасному психоаналізі (Е. Фромм, К. Хорні, Д. Віннікотт). Людино-центрований підхід К. Роджерса до вивчення феномену самотності, як і в теоретиків психодинамічного підходу, базується на його клінічній практиці, тобто роботі з пацієнтами. Однак відрізняється від прихильників психодинамічних теорій тим, що він не дуже довіряє раннім дитячим впливам на формування особистості, вважає

ючи, що стан самотності може бути викликаний поточними впливами, яких зазнає особистість [3; 6].

На сучасному етапі розвитку психологічної науки з'явилася ціла низка цікавих робіт вітчизняних дослідників, присвячених зазначеній проблематиці. Так, О.Б. Долгінова у своєму дослідженні розглядає самотність як реакцію людини на певну деривацію [2]. Ж.В. Пузанова, вивчаючи самотність, проводить чітку межу між об'єктивно виникаючою ізолюваністю, яка може суб'єктивно і не сприйматися як така, і самотністю, що фіксує внутрішній, рефлексивний розлад людини із самою собою.

Багато дослідників вважають самотність за своєю суттю неприємним переживанням, а деякі з них розглядають самотність навіть як патологічну реакцію. Для більшості фахівців самотність є феноменом, властивим широким і найрізноманітнішим верствам населення. Людина усвідомлює свою несхожість на інших, «інаковість», результатом чого стає певний психологічний бар'єр у спілкуванні, відчуття незрозумілості себе і неприйняття іншими людьми. На відміну від інших вчених, тільки прихильники визначеного на Заході психодинамічного підходу акцентують виключно дитячі передумови виникнення самотності. У більшості ж теоретичних досліджень інших підходів підкреслюється роль наявних факторів, що обумовлюють виникнення самотності.

Метою даної статті є теоретичний аналіз соціально-психологічного феномену самотності як почуття, процесу, відношення та стану у різноманітних наукових підходах, систематизація основних типологій та узагальнення специфічних форм прояву у психологічній науці.

Виклад основного матеріалу. Поняття «самотність» люди використовують на позначання різних явищ, що досить відрізняються одне від одного. В одних випадках під ним мається на увазі просторово-часова (фізична) ізолюваність людини від інших людей. В інших — відсутність у нього близьких відносин, взаєморозуміння з людьми за наявності для цього всіх об'єктивних можливостей. Самотністю називають, і добровільну відмову від взаємин із соціальним оточенням або свідоме небажання зближуватися з кимось, і вимушене обмеження моторно-візуальних і (або) інформаційних зв'язків на певний проміжок часу. Як про самотнього говорять про того, хто важко переживає навіть короткочасну фізичну або психологічну (або й ту, й іншу) ізолюваність, і про того, хто прагне відокремленості і щиро радіє їй.

Як зазначається в багатьох наукових джерелах, найбільш поширені причини самотності, — вдівство, розлучення, розрив особистих відносин, невисокий рівень соціальних зв'язків, неадекватна самооцінка. У подібних випадках стан самотності виникає при повній або частковій емоційно-психологічній ізоляції людини від звичного кола спілкування [3].

Так, вивчення стану самотності, який для багатьох людей є реакцією на руйнівні життєві зміни, наприклад вдівство, розлучення, пере-

їзд, ставить перед дослідником у кожному своєму випадку суто специфічні проблеми. Скажімо, пом'якшення самотності, викликані смертю одного з подружжя або близького друга, часто полегшує горе, оскільки це служить передумовою до утворення нових соціальних зв'язків. Навпаки, самотність, спричинена розлученням, може посилити відчуття міжособистісної неадекватності і почуття невпевненості в собі перед поверненням на соціальний «ринок». Для інших людей самотність може стати результатом їхнього власного життєвого шляху, а не наслідком недавньої втрати або розриву соціальних зв'язків. Прикладом цього є болісно сором'язливі учні, які не мають друзів у старших класах школи і залишаються соціально ізольованими у вищих навчальних закладах.

Таким чином, феномен самотності має складний зміст і включає в себе безліч форм, кожна з яких може по-різному сприйматися людьми. Зважаючи на це, зазначене поняття часто перетворюється на необмежену метафору, що робить непростим його науковий аналіз. Дослідження проблеми самотності ускладнюється і тим, що в різних цивілізаціях і суспільствах склалися певні культурно-історично і психологічно обумовлені форми самотності, а також способи ставлення до неї та її аспектів.

Під час розгляду проблеми самотності як соціально-психологічного феномена цікавим виявився той факт, що дослідження самотності може здійснюватися за допомогою різних категорій психологічної науки, наприклад, таких як **почуття, процес, відношення та стан**.

Так, самотність як *почуття* ґрунтується на усвідомленні людиною своєї унікальності, несхожості на інших, внаслідок чого виникає певний психологічний бар'єр у спілкуванні.

У науковій літературі зазначено, що самотність як *процес* виражається в поступовій нездатності особистості сприймати і реалізовувати наявні в суспільстві норми, принципи, цінності в конкретних життєвих ситуаціях. У результаті процесу самотності відбувається втрата особистістю статусу суб'єкта соціального життя [3].

Базою самотності як *відношення* є неприйняття особистістю навколишнього світу як самоцінності. Людина не асоціює себе з оточуючим соціальним простором.

Стан самотності — це переживання людиною втрати внутрішньої цілісності і зовнішньої гармонії зі світом. Він виражається в порушенні гармонії між бажаною і досягнутою якістю соціального спілкування.

Існують ситуації та стани, які люди розцінюють як самотність: ізоляція емоційна та ізоляція соціальна. Емоційна ізоляція — результат відсутності прихильності до конкретної людини, в результаті чого виникає тривожне занепокоєння. Соціальна ізоляція, у свою чергу, виражається у відсутності доступного кола соціального спілкування і супроводжується почуттям відчуженості.

Стан самотності має низку модальностей від нормального свого прояву до патології і може бути пов'язаний з іншими психічними проявами, серед яких тривожність, нудьга, спустошеність, депресія. У граничних формах стан самотності спричиняє ризик актуалізації потреби у спілкуванні, що може виражатися у відірваності від дійсності, змішуванні реальних та ілюзорних подій і ситуацій, персоніфікації предметів. Психічні розлади особистості найчастіше супроводжують патологічну форму стану самотності [2].

Проведений аналіз наукової літератури з проблеми самотності, дав змогу систематизувати найбільш значущі та відомі наразі **типології самотності** в психологічній науці.

Так, одна з найвідоміших типологій належить яскравому представникові інтераціоналістського підходу до вивчення проблеми самотності Р.С. Вейсу. Він визначив два типи самотності, які, на його думку, мають різні передумови та афективні реакції: емоційну і соціальну. Емоційна самотність — це результат відсутності тісної інтимної прихильності. У свою чергу, соціальна самотність стає відповіддю на відсутність значущих дружніх зв'язків або почуття єдності між людьми.

Дослідники К. Рубінстайн і Ф. Шейвер на основі проведеного факторного аналізу анкети, розробленої для вивчення самотності, дійшли висновку, що концептуально близькими до емоційної та соціальної самотності, які розрізняв Р. С. Вейс, відповідно, є «відчай» і «нестерпна нудьга» [4].

Д. Джонг-Гірвельд і Д. Раадшелдерс провели експериментальне дослідження типології самотності на основі розробленого ними багатовимірною конструкту самотності за трьома вимірами:

- 1) оцінка індивідом соціального стану (ізоляції);
- 2) тип дефіциту соціальних відносин;
- 3) тимчасова перспектива самотності.

Протягом експерименту Д. Джонг-Гірвельд і Д. Раадшелдерс виявили чотири різні групи самотніх людей. Згідно з їхнім дослідженням можна визначити чотири типи самотніх:

- ✓ тип 1: безнадійно самотні, повністю не задоволені своїми відносинами люди;
- ✓ тип 2: періодично і тимчасово самотні люди;
- ✓ тип 3: пасивно і стійко самотні люди;
- ✓ тип 4: люди, які не відчують самотності [1].

Вивчаючи форми самотності, І.І. Овчаренко називає буденну, екстремально-ситуативну і штучну (експериментальну і лікувальну) самотність, таким чином виділяючи три основних форми її прояву. Відповідно до концепції вченого самотність — це стан і відчуття людини, що знаходиться в умовах реальної чи уявної комунікативної депривації

(ізоляції від інших людей, розриву соціальних зв'язків, відсутності значущого для неї кола спілкування, браку спілкування тощо) [3].

Один з найбільших дослідників самотності американський психолог і психотерапевт Дж. Янг визначає переживання особистістю стану самотності за часовою ознакою. Він вважає, що хронічний характер самотності є важливим виміром, що відрізняє самотніх людей. На його думку, хронічна самотність є наслідком тривалої нездатності людини встановлювати зв'язки з іншими людьми, тоді як ситуативна самотність виникає в результаті краху сформованої моделі соціальних зв'язків людини. Термін «минуца» самотність належить до випадкового стану самотності, який більшість людей переживають час від часу. На думку автора, хронічний характер самотності — це важливий діагностичний параметр, оскільки він має безпосереднє значення для етіології та втручання.

На підставі класичних спостережень і тестових експериментів Дж. Янг виділив дванадцять самостійних синдромів самотності, кожен з яких становить специфічний набір емоційних, пізнавальних і поведінкових властивостей особистості. Спростивши, їх можна звести до трьох головних: товариськість, ступінь готовності до саморозкриття, здатність до співпереживання і розуміння іншої людини [3]. Тобто, психолог робить висновок, що така схильність — одне із самостійних властивостей особистості.

Цікаву типологію самотності розробили У.А. Садлер і Т.Б. Джонсон, виділивши три типи (виміри) самотності: космічний, культурний і соціальний. Примітним є той факт, що, за дослідженнями цих вчених, найбільш складним є космічний вимір самотності, який слугує для визначення трьох різних форм самосприйняття:

- 1) осягнення себе як цілісної реальності з природою і космосом;
- 2) причетності до містичних аспектів життя близьких до Бога;
- 3) віри людини в унікальність своєї долі або причетності до визначних історичних цілей [5].

Культурний вимір самотності найбільше ототожнюється з поняттям соціального відчуження і проявляється в тих випадках, коли люди відчують, що їхній зв'язок із власною культурною спадщиною втрачений або загальноприйнята культура суперечить їхньому внутрішньому світу.

Соціальний вимір самотності визначений такими поняттями соціальної ізоляції, як вигнання, неприйняття, остракізм. Таким чином, самотність — це переживання, що викликає комплексне і гостре відчуття, яке виражає певну форму самосвідомості і показує розкол реальності, взаємин і зв'язків внутрішнього світу особистості. Розлад, який викликає це переживання, часто спонукає людину до енергійного пошуку засобів протистояння цій хворобі, бо самотність діє всупереч основним очікуванням і надіям і, таким чином, сприймається як явище вкрай не-

бажане. Відчуття загрози найбільш повного розкриття цілісних якостей особистості спричиняє страждання самотності [5].

Самотність як результат депривації життєвих потреб особистості розглядає у своєму дослідженні О.Б. Долгінова. Класифікуючи самотність за типом депривації, науковець виділяє емоційний, когнітивний і соціальний типи самотності [2].

Глибокий аналіз типів самотності на основі ситуації взаємодії людини з соціальним оточенням зробила сучасний дослідник Г.Р. Шагівалєєва. Підґрунтям класифікації є три критерії:

- 1) рівень взаємодії людини з навколишнім світом;
- 2) тимчасова протяжність;
- 3) походження (причини, факторна структура).

У рамках першого критерію класифікації Г.Р. Шагівалєєвої виділено чотири рівні ситуації стану самотності:

1) фізична (просторова) самотність, що робить неможливими будь-які форми контактів людини з іншими людьми, крім віртуальних (ситуація Робінзона, одиночного плавання тощо);

2) комунікативна самотність, можлива при тривалому перебуванні серед незнайомих людей (ситуація відрядження, новачка в групі тощо);

3) емоційна самотність, що має місце за відсутності довірливо-близьких, у тому числі інтимних відносин з кимось з оточуючих людей, незважаючи на наявність контактів і спілкування з ними;

4) духовна самотність, що розуміється як відсутність у людини духовного взаєморозуміння з іншими, незважаючи на наявність взаємодії, спілкування та емоційних стосунків [3].

Крім уже проаналізованих типів самотності, у дослідженнях факторів, пов'язаних з виникненням цього явища, існує кілька наукових підходів, які в науковій літературі зазначені як **ситуативний, рольовий та особистісний**.

Так, *ситуативний підхід* розглядає ситуації, при яких висока ймовірність виникнення стану самотності: розлучення, смерть, ситуації спілкування людей, що знаходяться в лікарні або змінили нещодавно місце проживання (З. Рубін, Дж.В. Валлерштейн, Дж.Б. Келлі, Р. Сейденберг, І. Ейсенсен) [2]. Таким чином, самотність є наслідком об'єктивних умов. Сюди ж можна віднести розгляд стану самотності, пов'язаного з проблемою фізичної ізоляції. Проте самотність не може бути прирівняна до фізичного стану ізолюваності людини. Людина, яка наразі фізично одна, може і не відчувати самотність.

Деяко інакше розглядають самотність вчені *рольового підходу* В.А. Лабунська та Р. Мейлі, розуміючи це поняття як стан, пов'язаний зі зміною системи соціальних ролей дорослої людини за рахунок зменшення їхнього кількісного складу. Самотність спостерігається в ситуації виключення з цієї системи однієї або кількох ролей, наприклад, професійної, батьківської або подружньої.

Цікавими є положення *особистісного підходу* (Н.Є. Харламенкова, І.В. Бабанова, Ю.П. Кошелєва, В. Серма та ін.), що спрямований на соціально-психологічний аналіз феномена самотності. Цей науковий підхід вивчає самотню особистість та її характеристики, визначаючи особливості системи відносин, самооцінку, ціннісні орієнтації, поведінку. Тут стан самотності розглядається з точки зору не ситуації, а суб'єктивного переживання її особистістю. Стан самотності пов'язаний з переживанням ізоляції від інших людей на тлі об'єктивного залучення людини в різноманітні міжособистісні відносини (професійні, батьківсько-дитячі, сімейні) [2].

Висновки. Проведений теоретичний аналіз досліджень з проблеми самотності у західній та вітчизняній психологічній науці засвідчив той факт, що з наукової точки зору соціально-психологічний феномен самотності відрізняється складністю і неоднозначністю щодо його визначення.

Проведений аналіз ієрархії масштабів, природи виникнення, типологій, та наукових підходів до вивчення феномена самотності у категоріях психологічної науки дав змогу визначити, що самотність — ця багатогранна і, мабуть, комплексна проблема, яка носить загальнолюдський характер і існує стільки, скільки люди пам'ятають себе. Вона тому й вічна, що не залежить від суспільно-економічних формацій, притаманна всім.

Щоб найкращим чином зрозуміти соціально-психологічну природу самотності, важливо знати, який досвід самотності є типовим для конкретної людини і які люди найбільш схильні відчувати самотність. Це завдання ускладнюється тим, що феномен самотності аж ніяк не одноманітний. Самотність як психогенний фактор впливає на психіку людини і викликає появу гострих емоційних реакцій (у тому числі тяжких переживань, тривожності, депресії, деперсоналізації, галюцинацій), зміну свідомості і самосвідомості, індивідуальних і особистісних характеристик людини. У ситуації гострого переживання самотності в людей формуються різні компенсаторні (захисні) реакції, форми поведінки і спілкування, в яких важливу роль відіграють внутрішні діалоги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Джонг-Гирвельд Д. Типы одиночества / Д. Джонг-Гирвельд, Д. Раадшелдерс // Лабиринты одиночества : [сб. ст. / сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского]; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 218–231.
2. Долгинова О. Б. Одиночество и отчужденность в подростковом и юношеском возрасте : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Долгинова Ольга Борисовна. – СПб., 1996. – 160с.
3. Корчагина С. Г. Генезис, виды и проявления одиночества / С. Г. Корчагина. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2005. – 196 с.

4. Рубинстайн К. Опыт одиночества / К. Рубинстайн, Ф. Шейвер // Лабиринты одиночества : [сб. ст. / сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского]; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 246–353.

5. Садлер У. От одиночества к аномии / У. Садлер, Т. Джонсон // Лабиринты одиночества : [сб. ст. / сост., общ. ред. и предисл. Н. Е. Покровского]; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 48–49.

6. Фрейд З. Введение в психоанализ : [лекции] / З. Фрейд. – М. : Дайджест, 1991. – 382 с.

УДК [159.923.2:340.143 - 057.36](477)

Жданова І.В., к. психол. н., доцент, доцент кафедри психології та педагогіки ХНУВС;

Ластовець І.В. здобувач кафедри психології та педагогіки ХНУВС

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОТИВАЦІЇ ДО ГАРМОНІЙНОГО РОЗВИТКУ КУРСАНТІВ ВНЗ МВС УКРАЇНИ

Стаття присвячена психологічному аналізу проблеми мотивації до гармонійного розвитку курсантів вищих навчальних закладів МВС України. Розкрито зміст поняття «гармонійний розвиток», виділено його компоненти, детальніше розглянуто мотиваційний компонент гармонійного розвитку особистості курсанта. Показано, що мотивація до гармонійного розвитку є з одного боку, самостійним конструктом, з іншого боку, включає мотивацію до здорового способу життя, оптимальну професійну мотивацію, мотивацію до самоактуалізації та до гармонійних міжособистісних відносин. Представлені результати емпіричного дослідження мотивації до гармонійного розвитку курсантів в процесі їх навчання у ВНЗ, виділені найбільш суттєві особливості, що відбивають процес розвитку цієї мотивації.

Ключові слова: мотивація, особистість, гармонійний розвиток, курсанти, вищий учбовий заклад, Міністерство внутрішніх

Стаття посвящена психологическому анализу проблемы мотивации к гармоничному развитию курсантов высших учебных заведений МВД Украины. Раскрыто содержание понятия «гармоничное развитие», выделены его компоненты, более подробно рассмотрен мотивационный компонент гармоничного развития личности курсанта. Показано, что мотивация к гармоничному развитию является с одной стороны, самостоятельным конструктом, с другой стороны, включает в себя мотивацию к здоровому образу жизни, оптимальную профессиональную мотивацию, мотивацию к саморазвитию и самоактуализации личности курсантов. Представлены результаты эмпирического исследования мотивации к гармоничному развитию курсантов в процессе их обучения в вузе, выделены наиболее существенные особенности, отражающие процесс развития данной мотивации.

Ключевые слова: мотивация, личность, гармоническое развитие, курсанты, высшее учебное заведение, Министерство внутренних дел.

Постановка проблеми. Питання гармонійного розвитку особистості курсантів вищих навчальних закладів системи МВС України є